

*Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

ПОЧУТТЯ, СПОДІВАННЯ, ПОБОЮВАННЯ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

В Україні дослідження актуальних страхів як важливої складової соціального самопочуття населення на тлі тих змін, що відбуваються, здійснювалося протягом двох десятиліть у межах соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ. Це дає змогу одержувати змістовну емпіричну інформацію, з допомогою якої можна простежити динаміку сприйняття соціальних трансформацій у масовій свідомості й проаналізувати відповідні тенденції.

Як інтегральна оцінка, що уможливорює умовний розподіл респондентів на групу “оптимістів” і групу “песимістів”, був застосований такий показник, як сподівання (чи відсутність такого) на поліпшення життя в найближчому майбутньому, оскільки почуття надії на краще або очікування погіршення життя в найближчій перспективі є своєрідною квінтесенцією соціального самопочуття людей.

Дані моніторингу упродовж 1998–2013 рр. дають змогу відстежити тенденції змін в оцінках українців щодо найближчого майбутнього. Незважаючи на те, що кількість “песимістів” майже в усі роки переважала кількість “оптимістів”, аж до 2010 р. спостерігалася тенденція поступового зниження загальної кількості перших. Водночас дані моніторингу переконливо свідчили про скорочення кількості тих, кому притаманна цілковита втрата соціального оптимізму. Порівняно з 1998 р. їхня кількість у 2010 р. скоротилася більш як у 2,5 рази, натомість кількість соціальних оптимістів за цей же час зросла майже втричі, що схиляло до висновку про те, що загальна ситуація в Україні дедалі більше стимулюватиме позитивні очіку-

вання, і життя сприйматиметься людьми з року в рік у світліших тонах. Істотні сплески соціального оптимізму було зафіксовано в 2005 р. й у 2010 р., коли кількість соціальних оптимістів значно перевищувала кількість соціальних песимістів. Але ситуація двох останніх років дає підстави для серйозного занепокоєння щодо соціального самопочуття, оскільки різке зростання негативних очікувань та відповідне зменшення сподівань людей на можливість покращання у найближчому майбутньому емоційно повертає наше суспільство в “сумні дев’яності” (табл. 1).

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращання не відбудеться ?” (%)

Варіанти відповіді	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Жодного поліпшення не буде	70,3	61,8	56,2	60,4	43,8	47,4	42,7	18,3	35,2	44,0	26,1	51,3	59,7
Важко сказати	18,7	26,4	24,3	24,2	43,1	40,1	38,8	41,5	43,2	36,3	43,2	33,7	28,2
Більш-менш налагодиться	11,1	11,2	19,3	15,1	13,0	12,4	18,4	40,2	21,6	19,6	30,6	14,9	12,1

Дані опитувань суспільної думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні роки дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України (табл. 2) та переживання власного майбутнього (табл. 3).

Такі важливі складові соціального самопочуття (й водночас чинники соціального оптимізму/песимізму), як емоційні переживання майбутнього своєї країни, що детермінує й власне майбутнє людини, набули істотних змін за останній рік. Динаміка суспільних настроїв за цей період характеризується помітним збільшенням частки людей, які відмітили істотне посилення таких негатив-

Розділ третій

Таблиця 2
Переживання майбутнього України (%)*

Почуття щодо майбутнього України	1999	2001	2002	2003	2005	2006	2010	2011	2012	2013
<i>Позитивний спектр переживань</i>										
Надія	56,5	51,4	55,8	58,8	61,2	50,7	56,4	35,5	47,0	32,1
Оптимізм	16,9	14,3	23,0	–	33,8	25,5	25,1	21,6	19,7	14,1
Інтерес	18,3	14,9	18,8	17,0	21,5	17,0	19,7	13,3	14,1	11,9
Впевненість	5,9	5,5	7,0	9,9	19,5	9,8	11,2	7,7	6,7	5,1
Задоволення	2,1	1,7	1,6	3,6	9,2	3,4	3,3	3,0	1,4	1,7
Радість	2,3	2,8	1,5	5,6	11,7	4,8	3,1	2,6	1,9	1,4
<i>Негативний спектр переживань</i>										
Тривога	48,3	46,0	33,2	46,9	24,4	34,4	29,1	42,8	34,5	30,9
Страх	20,7	23,5	15,1	22,8	8,1	11,0	16,4	25,6	17,0	22,0
Безвихідь	9,7	13,3	8,6	14,6	6,1	11,2	13,3	20,3	11,1	17,8
Розгубленість	13,7	14,3	9,4	19,8	10,5	16,0	17,1	22,6	12,6	17,1
Песимізм	7,7	11,0	6,5	–	2,8	7,2	7,8	14,4	11,5	11,4
Байдужість	3,2	3,4	3,5	2,9	2,7	2,8	2,4	5,9	4,6	4,8
Інше	1,1	0,8	1,8	0,6	0,5	0,5	1,1	0,8	0,3	0,4
Важко відповісти	–	4,6	3,5	–	7,1	7,1	7,2	3,7	8,3	11,0

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

них настроїв, як страх, безвихідь, розгубленість. Але переживання тривоги, яке дуже різко зросло й охопило у 2011 р. майже 43% опитаних, за два останніх роки поступово послабило свої позиції до 31% у 2013 р. Кількість песимістів і байдужих не змінювалась у ці роки.

Але в той же час тривало зменшення частки тих, хто має позитивні почуття, коли розмірковує про майбутнє нашого суспільства. Частка людей у нашому суспільстві, сприйняття якими майбутнього підживлюється життєствердними переживаннями, такими як надія, оптимізм, інтерес, наразі відчутно зменшилась. Найуразливішим виявилось почуття надії, яке з 1999 р. по 2010 р. включно залишалось позитивним полюсом переживань людей сто-

совно майбутнього України, щодо якого оцінки респондентів усі досліджувані роки долали 50-відсотковий бар'єр. У 2011 р. цей показник катастрофічно знизився до 36%, охоплюючи фактично тільки третину опитаних, і після обнадійливого піднесення до 47% у 2012 р. знову впав до 32% у 2013 р.

Аналогічна картина вимальовується й у розподілі почуттів пересічних українців щодо власного майбутнього. Позитивний баланс самопочуття людини підтримується головним чином саме надією, яка рятує людину від розпачу й є свого роду генератором життєвих сил навіть за відсутності об'єктивних умов для нормальної життєдіяльності. Надія як основне почуття, яке лежить у основі впевненості в перспективному та благополучному власному

Таблиця 3

Переживання власного майбутнього (%)*

<i>Почуття щодо власного майбутнього</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
<i>Позитивний спектр переживань</i>				
Надія	58,8	43,8	51,3	35,4
Оптимізм	28,3	27,5	28,2	19,2
Інтерес	20,2	16,2	16,2	15,4
Впевненість	14,7	10,4	10,6	8,2
Задоволення	5,4	2,5	4,4	2,9
Радість	5,1	4,5	5,6	2,9
<i>Негативний спектр переживань</i>				
Тривога	26,4	36,1	29,2	33,1
Страх	12,9	21,5	15,0	21,4
Розгубленість	12,1	18,7	17,6	23,5
Безвихідь	6,2	13,4	11,4	16,5
Песимізм	4,0	10,8	7,0	9,8
Байдужість	2,0	5,6	4,7	3,7
Інше	1,2	1,3	0,4	0,3
Важко відповісти	8,7	3,5	6,9	9,6

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

майбутньому, “зруйнувалася” на два роки пізніше – тільки в 2013 р. Дуже різким стало й зниження оптимістичних настроїв людей щодо власного майбутнього.

Життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може складати реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Суб’єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України, слугують доволі надійним барометром, який дає змогу судити про морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. Остання характеризується дисбалансом ціннісно-нормативних орієнтацій, посиленням приземлено-прагматичних тенденцій у свідомості й поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних і консервативних елементів у сприйнятті як сучасного життя, так і майбутнього країни.

Аналіз відповідей респондентів на запитання “*Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?*” дав підстави констатувати збереження загальної конфігурації й ієрархії актуальних побоювань населення України на тлі дуже відчутної переваги песимістичних настроїв у суспільстві, що зумовлює поширеність соціальних страхів і підтримує відносну стійкість їхньої структури. Як можна побачити, протягом останніх років ієрархія соціальних страхів залишається практично незмінною, хоча інтенсивність їх переживання змінюється й іноді дуже відчутно (табл. 4).

Які ж основні фактори, що викликають тривогу і страх у масовій свідомості населення України? За даними моніторингу, 80% населення найбільше боїться зростання цін, трохи менше – безробіття, три чверті – не виплати зарплат і пенсій. Треба відмітити, що ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи традиційно переважають, оскільки наша країна перебуває у стані тривалої економічної кризи, і це, на жаль, чи не єдиний приклад стабільності, правда,

Таблиця 4**Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)***

<i>Джерела страхів</i>	1992	2002	2003	2011	2012	2013
Зростання цін	66,4	71,3	75,1	74,7	80,6	79,6
Безробіття	60,3	73,0	75,6	71,9	79,4	78,1
Невиплати зарплат, пенсій тощо	–	64,7	68,8	56,8	65,8	75,4
Зростання злочинності	68,0	61,5	59,9	42,0	45,5	49,4
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	–	40,6	48,1	26,6	34,5	36,6
Зупинення роботи підприємств	13,2	39,1	45,1	33,8	35,7	36,4
Голоду	50,3	51,2	52,8	33,6	37,3	29,8
Масових вуличних безпорядків	21,2	18,6	20,9	19,4	16,6	18,6
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	30,4	31,9	15,9	16,7	18,6
Холоду в квартирі	17,2	33,4	40,7	19,3	23,7	18,4
Встановлення диктатури у країні	11,6	12,0	13,7	13,8	14,3	18,3
Розпаду України як держави	17,2	14,7	14,2	16,1	11,8	14,5
Міжнаціональних конфліктів	48,9	17,9	17,3	12,1	10,7	14,3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	16,4	15,7	6,5	6,8	9,5
Міжрелігійних конфліктів	–	8,0	10,3	7,6	5,6	8,6
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	–	11,0	10,7	8,9	9,8	7,4
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	7,3	7,3	11,5	7,7	7,5
Іншого (чого ще?)	2,1	2,8	3,6	1,8	1,6	1,7
По-справжньому нічого не бояться	2,0	5,0	1,9	2,3	2,7	4,8

*Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

зі знаком мінус, у ситуації соціальної нестабільності. Протягом двадцяти років ці страхи весь час посилюються, деяке ослаблення цих страхів спостерігалось лише у 2011 р. Якщо порівнювати три останніх роки, то повертає до себе увагу істотне збільшення побоювань щодо невиплати зарплат та пенсій у 2013 р. Більше третини опитаних по-

боюються зупинення роботи підприємств. На нашу думку, це пов'язано зі зростанням недовіри до держави. Тільки 13% опитаних вважають, що діюча влада хоч якось розв'язує проблеми економічного розвитку України, підвищення добробуту населення, зменшення соціальної нерівності.

Протягом останніх трьох років відбувся різкий сплеск побоювань зростання злочинності (якщо у 2011 р. наявність цього страху була притаманна 42% респондентів, то у 2013 р. практично половина опитаних відзначила цей вид страху як один з найсильніших. Це й не дивно. Майже 56% респондентів вважають, що суди в Україні сьогодні служать будь-кому, хто заплатить. Аналогічну оцінку міліції висловили 49% опитаних. У продажності прокуратури й навіть Служби безпеки України (СБУ) впевнені відповідно 43% і 27% опитаних. І лише 4% респондентів впевнені, що ці установи служать громадянам України.

У структурі актуальних страхів населення України за останні три роки необхідно відзначити помітне підвищення частки таких соціальних загроз, як можливість встановлення диктатури в країні; розпаду України як держави; нападу зовнішнього ворога на Україну; міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів. Значущого зростання також зазнали побоювання масових вуличних безпорядків.

Водночас фіксується дуже переконливе переважання кількості тих респондентів, які погодилися з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії (58% у 2013 р.; 48% у 2011 р.); категорично не підтримали це твердження 22% учасників опитування 2013 р. (у 2011 р. таких було 33%). Але чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною? Ствердно на запитання відповіли тільки 23% респондентів, 49% – не бачать відповідних постатей на вітчизняних теренах. Немає довіри й існуючим сьогодні в Україні політичним

партіям і рухам. Частка тих, хто вважає, що є такі партії і рухи, яким можна довірити владу в Україні, становить 21%, водночас 45% респондентів не згодні довірити владу жодній з існуючих політичних партій. А це – дуже загрозливий симптом очевидної кризи влади, якщо в країні немає беззаперечних гідних претендентів (ні індивідуальних, ні колективних) на керівництво державою, які володіють кредитом довіри серед більшості населення України.

Опитування 2013 р. виявило й деякі позитивні зрушення у структурі соціальних страхів. За останній рік на 7% зменшилась частка тих, хто всерйоз стурбований настанням голодних часів у своєму житті. 30% населення продовжує боятися можливого голоду. Раніше, у 1992 р., понад 50% респондентів висловлювали побоювання щодо цієї загрози, а в 2000 р. (це був пік переживання цього страху) таких було 72%. Трохи менше 6% становить зменшення за цей же період частки тих, хто боїться холоду у квартирі. Найбільш відчутним було переживання цього страху в 2001 р. (50%). До речі, саме після того, як залишилися позаду складні часи міленіуму і першого року нового тисячоліття, різко зросла кількість тих, хто вибрав відповідь “насправді нічого не боюся”. У поточному 2013 р. таких відповідей було практично стільки ж, як і у 2002 р., це майже вдвічі більше, ніж у попередньому 2012 р. Навіть з урахуванням звісної бравади тих, хто відповів подібним чином, зростання кількості таких “безстрашних” не може не радувати дослідників соціальних процесів.

Таким чином, аналіз динаміки соціальних страхів свідчить про стійке переважання в ієрархії страхів населення України таких факторів, як стрімке зростання цін, можлива втрата роботи, невиплата зарплат і пенсій, зростання злочинності. Актуалізувалася стурбованість здоров'ям унаслідок можливості зараження загрозливими для життя інфекціями та у зв'язку зі страхом наслідків катастрофи на ЧАЕС.

При цьому такі соціальні страхи, як втрата національної єдності, активізація міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів, зовнішня загроза нападу ворога, що є змістовими складовими в структурі страхів як актуальних загроз, але у попередні роки в загальній картині були відсунуті на останні місця, сьогодні помітно зросли. Натомість зовсім небагато тих, хто вірить у повернення до старих порядків часів застою (13,2% у 1992 р. проти 7,5% у 2013 р.).

Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентрований вираз, квінтесенція того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що в Україні сьогодні найсильнішими є передусім ті соціальні страхи, які пов'язані з недовірою до інститутів влади, а також з почуттям соціальної та економічної незахищеності. Відзначимо, що економічні та соціальні проблеми для більшості населення України мають основне значення, при цьому жінок більше турбує стрімке зростання цін і не виплата зарплат, чоловіків – неможливість знайти роботу або її втрата. Соціальні страхи набагато болісніше переживає старше покоління, люди пенсійного віку. Загалом за ступенем уразливості жінки та пенсіонери складають найбільш чутливі до соціальних страхів соціальні групи.